

Sofija Gadžijeva
Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR-10000 Zagreb
gadzhieva@stin.hr

MORFONOLOŠKI MODEL PALATALIZACIJE ZUBNIH SONANTA U 1. LICU JEDNINE PREZENTA U HRVATSKOM CRKVENOSLAVENSKOM JEZIKU¹

U članku se opisuje morfonologija glagolske osnove u prezentskoj paradigmi na građi hrvatsko-crkvenoslavenskih (dalje: HCS) glagola s temeljnom osnovom na *-i-* u kojih tom završnom *-i-* prethodi zubni sonant: *r*, *l*, *n* (tj. tipa *tvori-ti*, *moli-ti*, *brani-ti*). U obzir su uzeti svi glagolski leksemi tog tipa iz kartoteke *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*: 110 li-glagola, 127 ni-glagola i 83 ri-glagola i njihovi prezentski oblici. Metoda opisa je usporedba dotičnog fragmenta HCS gramatike sa staroslavenskim stanjem kao i sa stanjem u starohrvatskim (čakavskim) govorima. U staroslavenskom jeziku u prezentskoj je paradigmi tih glagola osnova okrnjena (tj. okrnjen je sufiks *-i-*) i pojavljuje se u dvije varijante: palatalnoj (u 1. licu jednine), i tvrdoj (u svim ostalim oblicima). Tako u prezentu nalazimo u osnovi alternacije *r ~ ř*, *l ~ ľ* i *n ~ ŋ*. U HCS tekstovima morfonološki su najinovativniji ri-glagoli. Kako je u hrvatskom depalataliziran fonem *ř*, kod ri-glagola nije sačuvan staroslavenski morfonološki model. HCS građa ne pokazuje staroslavensku alternaciju *r ~ ř*, tj. kod ri-glagola nema variranja osnove u prezentu (okrnjena osnova u svim oblicima završava nepalatalnim suglasnikom). Kod li-glagola i ni-glagola staroslavenski je morfonološki model očuvan. Međutim, u tekstovima su ipak potvrđene rijetke devijacije od tog modela. Naime, usprkos postojanju grafijskoga sredstva za označavanje palatalnosti fonema *ľ* i *ŋ* ispred gramatičkog morfema 1. lica jednine *-u* (tj. uporaba slova **ŭ** iza **l**, **n**), neki su pisari u rijetkim slučajevima izostavljali označavanje palatalnosti, tj. pisali grafem **u** (*molu*, *branu*). Autorica predlaže različita moguća objašnjenja te pogreške i utvrđuje u kojoj je mjeri ta pojava ograničena na određene HCS tekstove.

¹ Ovom prilikom htjela bih se zahvaliti Milanu Mihaljeviću, Marinki Šimić i Jasni Vince na njihovim vrijednim komentarima i savjetima za vrijeme mojega rada na ovoj problematici i pisanja ovog članka.

Za proučavanje morfonologije glagolske osnove u prezentskoj paradigmi najzahvalniji su glagoli s infinitivnom osnovom na *-i-* (na primjer *nositi*). U prezentskoj paradigmi u 1. licu jednine, za razliku od ostalih oblika, nalazimo na kraju okrnjene osnove rezultat jotacije suglasnika tako da glagolska osnova u prezentskoj paradigmi varira (na primjer *s ~ š*: *nos-i-ši ~ noš-u*). Zbog ogromnog broja leksema u tom razredu nalazimo i veliki broj tipova morfonoloških alternacija, a svaka morfonološka alternacija potvrđuje se također opširnom građom. U kartoteci *Rječnika crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije* taj je razred zastupljen s 1422 glagolska leksema.

Glagoli s infinitivnom osnovom na *-i-* čine u većini staroslavenskih gramatika poseban razred. Tako i Luntovoj gramatici ti glagoli čine prvi razred koji obuhvaća velik broj glagola, više od trećine staroslavenskih glagolskih leksema.²

Temeljna je osnova za glagole 1. razreda infinitivna osnova. U prezentskoj paradigmi pojavljuje se okrnjena varijanta osnove – odsiječe se sufiks *-i-* : **vlač-i=ti** > 1 lice jd. **vlač=**u, 2. lice jd. **vlač=i-ši**

Tablica 1. Funkcioniranje osnove glagola 1. razreda:

INF <i>-i vlačiti</i>	prezentska paradigma (neterminalni sufiksi <i>-i-</i> / <i>-e-</i>)
TEMELJNA OSNOVA <i>vlači=</i>	OKRNJENA OSNOVA <i>vlač=</i>

U 1. licu jd. palatalizira se, ako je moguće, završni suglasnik osnove. S obzirom na to i-glagoli dijele se na dva podrazreda:

1-A osnove na *-i-* s prethodnim nepalatalnim suglasnikom

1-B osnove na *-i-* s prethodnim palatalnim suglasnikom

Velika većina glagola 1. razreda ima upravo nepalatalni suglasnik ispred *-i-* tj. spada u 1-A podrazred, koji je u Kartoteci zastupljen s 1133 leksema. Morfonološka je razlika među tim dvama podrazredima u tome da osnove tipa 1-A imaju dvije varijante okrnjene osnove: jednu s palataliziranim suglasnikom

² Prema H. Luntu 1. razred zastupljen je s oko 350 glagola, a ako uzmemo u obzir sve prefigirane glagole, onda s više od 800 leksičkih glagola. H. Lunt navodi u svojoj gramatici da su količinski podaci o broju leksema bitni jer pokazuju relativnu važnost raznih glagolskih tipova: “The figures here and under the other classes of verbs are intended to show the relative importance of the attested verbs and verbal types in the OCS system.” (Lunt 1974: 100). Takvi nam podaci pokazuju da svaki morfološki model ima svoju težinu s obzirom na pokrivanje određenih dijelova leksika.

na kraju, u 1. licu jd., a drugu s nepalataliziranim suglasnikom u ostalim prezentskim oblicima, naprimjer *tvrbditi*: 1sg *tvrbžd-û*, 2sg *tvrđ-i-ši*. Kod osnova tipa 1-B u prezentskoj paradigmi nema variranja okrnjene osnove, jer osnova u svim oblicima završava palatalnim suglasnikom, na primjer *veliči-ti*: 1sg *velič-u*; 2sg *velič-i-ši*.

Tablica 2 prikazuje funkcioniranje osnove glagola 1-A podrazreda, tj. temeljnu i okrnjenu osnovu i raspodjelu varijanti okrnjene osnove unutar prezentske paradigme.

Tablica 2.

neterminalni sufiksi, indikator tipa sprežanja:		i	e
INF <i>hvaliti</i>	1sg	centralni oblici	3pl
temeljna osnova <i>hvali-</i>	okrnjena osnova		
	meka varijanta <i>hval̑-</i>	tvrda varijanta <i>hval-</i>	

U tom podrazredu, ovisno o suglasniku koji prethodi završnom *-i-* temeljne osnove izdvaja se nekoliko morfonoloških tipova osnova od kojih svaki obuhvaća fonološki homogeni tip fonema i alternacija u prezentskoj paradigmi.

U ovom ćemo se članku usredotočiti samo na jedan morfonološki tip osnova, naime na osnove u kojima završnom *-i-* temeljne osnove prethodi zubni sonant: *r*, *l* i *n*.

U tim se osnovama u staroslavenskom jeziku u prezentskoj paradigmi pojavljuje alternacija: zubni sonant i njegova palatalizirana varijanta: *r ~ ř*, *l ~ ľ* i *n ~ ň*.

Dalje ćemo razmotriti u kojoj je mjeri u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku očuvana homogenost ove skupine alternacija i odraz svake od tih triju alternacija u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima. Istraživanje se temelji na kartoteci *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* koju su pripremili suradnici Staroslavenskog instituta u Zagrebu na temelju 66 srednjovjekovnih hrvatskoglagoških tekstova i koja se čuva u tom institutu. Ta kartoteka sadrži 320 glagolskih leksema s infinitivnom osnovom na zubni sonant plus *-i-* (tj. s osnovama na *-ri-*, *-li-*, *-ni-*). Pri opisu građe služit će se pojmom *apstraktnog morfološkog glagola* koji predstavlja niz stvarnih leksičkih glago-

la s istom osnovom i istim konjugacijskim modelom, a koji se razlikuju samo u prefiksalsnom dijelu.³

Prvo ćemo razmotriti onu alternaciju koja se najviše promijenila u usporedbi sa staroslavenskim stanjem.

1.1. Sudbina staroslavenske alternacije $r \sim r'$

Navodim potpuni popis AMG 1. razreda s osnovom na *-ri-*:⁴

dariti, se

mariti

udariti, se

pariti

vcêsariti se

съstariti, ru, riši

variti 1

variti 2

pohrabriti se

posrebriti

mêriti, se

uvêriti, se

-miriti se (pri-, s-, u-)

prênitriti

vsiriti, se

-širiti se (ras-, u-)

boriti

stohoriti se

koriti

uskoriti, se

moriti

³ Detaljnije o pojmu apstraktnoga morfološkog glagola i stvarnoga leksičkog glagola v. Gadžijeva 2006: 128–129.

⁴ U popisima: ako u građi jednog AMG izostaje neprefigirani glagol, a prefigiranih ima više od jedan, prikazujem osnovu s crticom na mjestu prefiksa, a iza glagola u zagradama nabrajam prefikse, naprimjer: -maliti (s-, u-); ako je AMG zastupljen i neprefigiranim glagolom, onda navodim samo njega, ne navodim nikakve prefikse, neovisno o tome ima li prefigiranih glagola i koliko.

rasporiti

-voriti, (zatvoriti i zavoriti, ot-, priot-) (=stsl. 1058) “claudere”

v'dvoriti, se

govoriti, se

tvoriti se (= stsl. 1023) „agere“

zoriti

kuriti, se

U korpusu 28 morfoloških glagola (83 leksička glagola) ima osnovu na *-ri-*. Od tog broja za 11 morfoloških glagola barem je jedan leksički glagol potvrđen u 1. licu jd. barem jedanput: *variti 1 – svaru, pohrabriti – pohrabru, mēriti – razmēru, boriti – boru, koriti – pokoru, moriti – moru, v'dvoriti – vdvoru, govoriti – govoru, tvoriti – tvoru* (gnijezdo 1023), *-voriti – zatvoru* (gnijezdo 1058) i *zatvor'û (!), zoriti – razoru*.

Valja naglasiti da morfološki glagoli *govoriti* (9 leksema) i *tvoriti* (11 leksema) kao vrlo frekventni glagoli obuhvaćuju velik broj leksičkih glagola i velik broj potvrda za razne oblike. Međutim čak ni među njima nije se našao ni jedan oblik s grafemom **û** iza **r** u 1. licu jd. Od mogućih devijacija od csl. norme ovdje mogu navesti jedino primjere s lokalnim osobnim nastavkom 1. lica jd.: *govorim' u Zborniku duhovnog štiva* (kratica u *Rječniku CAC*) i *tvorim' u Amuletu*.

Glavna je razlika konjugacijske morfonologije osnova na *-ri-* od osnova na *-li-* i *-ni-* (a uzeto šire i od ostalih skupina unutar 1-A tipa) u tome što ovdje nije sačuvan staroslavenski morfonološki model. Kod *-ri-* osnova HCS građa ne pokazuje izvornu staroslavensku alternaciju *r ~ ř*. To znači da kod *ri-*glagola nema variranja osnove u prezentskoj paradigmi (okrnjena je osnova u svim prezentskim oblicima tvrda). Od osnova 1-B tipa kod kojih također nema variranja u prezentu (okrnjena osnova u svim prezentskim oblicima završava na palatalni suglasnik) i općenito od svih osnova 1. razreda ova skupina razlikuje se time što u obliku 1. lica jd. nema palatalnog suglasnika, nego tvrdi. To odstupanje čini bitnu razliku između hrvatsko-crkvenoslavenskoga i staroslavenskoga konjugacijskog morfonološkog sustava.

Podaci iz korpusa posve su homogeni: u 1. licu jd. umjesto stsl. *ř* nalazimo tvrdi *r*, što se odražava grafijski u upotrebi slova **u**, a ne **û**.

U korpusu je samo jedan primjer pisanja s **û**: *zatvoriti* uz normalni HCS oblik *zatvoru* u *Drugom Novljanskom brevijaru*, potvrđen je i oblik *zatvor'û* u *Vatikanskom šestom brevijaru*. Pisar je palatalnost označio osim grafemom **û** još i apostrofom, što je suvišno. Ali takva je grafija moguća u nekim starijim staroslavenskim spomenicima, iako je uobičajenije pisanje bez nadrednog znaka.

Dakle, iz goleme kartoteke, među 28 morfoloških glagola s osnovom na *-ri-* koji su zastupljeni s 83 stvarna glagolska leksema (a broj upotreba tih leksema, tj. broj citata u kartoteci, znatno je veći od 83) pronađen je samo jedan jedini primjer s *û* u 1. licu jd., s tim da je čak i u njemu taj *û* iza apostrofa, a ne izravno iza *r*. To samo još jednom potvrđuje da su glagoljaši izgovarali tvrdi *r*, a ne *ř*, i da su mogli izgovarati samo tvrdi, tj. da u fonološkom sustavu HCS jezika nije bilo palatalnog *ř*. Kako za suvremeni hrvatski, tako i za crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije karakteristično je da se palatalni *ř* nastao jotacijom u praslavenskom kasnije depalatalizirao i izjednačio sa starim *r* (Mihaljević 2002: 167). Početak depalatalizacije *ř* pokazuju još stsl. tekstovi, Milan Mihaljević (2002: 167) piše o tome: “U nekim se starocrkvenoslavenskim kodeksima dosljedno bilježi palataliziranost *ř*, *ń*, dok je bilježenje palatalnoga *ř* nedosljedno što pokazuje da se ono već tada depalatalizira.”

To sve automatski mijenja morfonološku sliku prezentske paradigme 1. rzedra jer skupina glagola na *-ri-* ne može biti opisana kao skupina koja ima palatalnu varijantu okrnjene osnove u 1. licu jd. Ona nema variranja osnove u prezentskoj paradigmi: u svim skupinama oblika, i u 1. licu jd. i u središnjim oblicima i u 3. licu mn., pojavljuje se ista tvrda varijanta okrnjene osnove. To je specifičnost HCS morfonologije prezentske paradigme.

1.2. Alternacija *l ~ ř*

Ukupno kod 39 morfoloških glagola (110 leksema) tipa 1-A sufiksu *-i-* pretходи *l*. Kod njih se u prezentskoj paradigmi u okrnjenoj varijanti osnove pojavljuje alternacija *l ~ ř*.

Popis tih 39 AMG:

pečaliti, se

udaliti, se

-maliti (s-, u-)

paliti

hvaliti, se

-valiti (za-, pod-, pri-, po-, s-, ot-, raz-, obaliti)

žaliti si, se

seliti se

dreseliti, se

veseliti, se

ožeželiti

-bêliti, se (o-, po-, u-, raz-)

cêliti, se

dêliti, se

strêliti

unagliti

poŋgliti

puhliti

truhliti

uhiliti

militi se

-kriliti (o-, ras-)

siliti se

cviliti

oholiti se

nakoliti {=}

moliti, se

mlamoliti

-soliti (na-, o-, po-)

utoliti

voliti, se

tepliti

dupliti

tliti

pečatliti

svêtliti se

huliti, se

udovliti

poŋrliti se

13 od tih 39 AMG ima u korpusu barem za jedan od svojih leksičkih glagola potvrdu oblika 1. lica jd.: *pečaliti – popečalû, -maliti – s'malû, hvaliti – pohvalû, seliti – vselû, veseliti – veselû, -bêliti – obêlû, cêliti – iscêlû, dêliti – razdêlû, militi – umilû, moliti – molû, voliti – izvolû, tлити – ištlû, huliti – hulû.*

Sve je onako kako se i može očekivati za 2. sprezanje. Nikakve morfonološke i morfološke osobitosti u oblicima nisu pronađene. Starohrvatske čakavske nastavke osobnih oblika primijetila sam samo kod glagola *moliti*: 1sg **mo-lim** i to u neliturgijskim tekstovima – u *Tkonskom zborniku* i *Fatevićevu zborniku duhovnog štiva*.

Što se tiče pravopisno-fonološke strane, tj. dosljednosti pisara u bilježenju u 1. licu jd. iza **l** grafema **û** (a ne **u**), to je bilježenje vrlo dosljedno. Kao rijetke primjere potvrda za pisanje **u** umjesto **û** mogu navesti: **razdêlu** u *Lobkovicovu Psaltiru* (usp. normalno **razdêlû** u *Brevijaru Vida Omišljanina*, *Lobkovicovu psaltiru*, *Pariškom zborniku*, *Pariškom psaltiru* i *Fraščićevo psaltiru*) i **molu** u *Fatevićevu zborniku duhovnog štiva* (usp. **molû** - često).

U literaturi se obično s pravom navodi upravo položaj ispred samoglasnika *u* kao primjer položaja na kojem se u hrvatskoglagoljskim tekstovima lako grafijski razlikuju palatalni i nepalatalni fonemi *l - l̃* i *n - ñ* (Vince 1981: 15; Mihaljević 1991: 46), osim u nekim hrvatskoglagoljskim tekstovima koji nisu dosljedni u označavanju palatalnosti tih fonema pomoću grafema **û**. Kao primjere takvih spomenika Jasna Vince (1981: 15) navodi *Oksfordski zbornik* i *Vatikan-ski peti brevijar*. Johannes Reinhart i Anatolij Turilov (1990: 39) navode da je pisanje **lu** umjesto **lû** potvrđeno samo za najstariji period HCS koji je odražen u fragmentima (*ostrišci iz Baške 12. st.*⁵, *Splitski fragment misala* poč. 13. st.), a kasnije takvo pisanje izlazi iz upotrebe.

Kada uzmemo u obzir opažanja Marije Pantelić, koja navodi u članku o *Lobkovicovu psaltiru* podatak: „Uz hiperjatizaciju e gdje jat u nije etimološko mjesto, susreće se jotacija u: *Ljuka, gljubina ...*“⁶, čini se da u *Lobkovicovu psaltiru* stanje možemo opisati ne samo kao nedosljednost u označavanju palatalnog *l̃* pomoću **û**, nego da žakan Kirin, pisar *Lobkovicova psaltira*, iz nekog razloga uopće nije razlikovao *l* i *l̃*, jer teško je drukčije protumačiti pogrešna pisanja poput navedenih *razdêlu* (praes 1sg), *Ljuka* i *gljubina*. Jedna je moguća pretpostavka da se u njegovu govoru nisu razlikovali *l* i *l̃*: tj. na primjer taj govor možda nije imao palatalni fonem *l̃* (ili tvrdi *l*).

Josip Vajs još je početkom 20. stoljeća u svojoj uvodnoj studiji u izdanju *Lobkovicova psaltira* zabilježio tu pojavu i naveo veći broj primjera: A. primjeri pisanja **lu** umjesto **lû** i **nu** umjesto **nû** u 1. licu jd.: proslavlu, poklonu, shranu, isplnu, razdêlu; 2. acc. sg. pustinu, blagostinu, grđdinu, volu; 3. ludi, ludemь, ludehь. B. pisanja **lû** umjesto **lu** (zanimljivo je da Vajs ne navodi takvih pisanja s *n*, samo s *l* ! I u spomenutom radu Marije Pantelić (1991.) nema primjera

⁵ O Bašćanskim ostrišcima v. Štefanić 1960: 67, br. 45; Reinhart 1990: 48–51.

⁶ Pantelić 1991: 124.

s **nû** umjesto **nu**): Lûka, slûhъ, slûhu, glûhъ, glûhie, golûbi, slûgi, acc. sg. silû, hvalû, gen.du. krilû; lûkavi, lûkavago, lûkava, lûkavihъ, lûkavimъ, lûkavnovati, lûkavnuûê, milûetъ, zablûdiše, poglûmlû (ima i poglumlu) (Vajs 1916: XIII).

Stjepan Damjanović je u *Korizmenjaku Kolunićeva zbornika* pronašao potvrde koje po njegovu mišljenju ili pokazuju kolebanje u označavanju palatalnosti *l̂* ili govore o dvije fonetske situacije (lubav' i lûbavъ itd.). Od te dvije situacije jedna bi mogla biti kajkavska, a druga čakavska, ili su obje čakavske (razni govori)⁷: „Je li depalatalizacija *l'*, *n'* u prijašnjim stoljećima zahvatila i šire terene na čakavskom području, na to pitanje povijesna fonetika čakavskog narečja tek treba da odgovori“ (Damjanović 1984: 54). *Lobkovicov psaltir* jedan je od onih spomenika za koje se zna i godina (1359.) i mjesto nastanka (Senj) jer su navedeni u samom rukopisu u kolofonu⁸, tako da bi prvo trebalo potražiti odgovor na ovo dijalektološko pitanje upravo u senjskom govoru, odnosno u njegovoj povijesti⁹.

Još jedna moguća pretpostavka koju je iznjela Marija Klenovar jest da se tu radi o utjecaju bugarsko-makedonskih predložaka pri prepisivanju tekstova i da su se pisanja koja su odražavala depalatalizaciju sonanta *l̂* nalazila već u predlošku¹⁰. Moguće je da ih je prepisivač *Lobkovicova psaltira* većim dijelom ispravio, ali je ipak poveći broj pogrešnih pisanja ostao.

1.3. Alternacija *n ~ n̂*

Skupina glagola s osnovom na *-ni-*, kod kojih se u okrnjenoj osnovi pojavljuje alternacija *n ~ n̂*, obuhvaća 51 morfološki glagol koji je zastupljen sa 127 leksema.

Navodim potpuni popis AMG 1. razreda s osnovom na *-ni-*:

kaniti

oznaniti

raniti, se

⁷ Takva fonološka osobitost kao što je prijelaz *l̂ > l* i *n̂ > n* smatra se lokalnom osobitošću (tj. ne općečakavskom) koja je najbolje sačuvana na otoku Susku (Moguš 1977: 90).

⁸ Nedavni kratki opis povijesti te srednjovjekovne knjige: Nazor 2005.

⁹ Suvremenom senjskom govoru nije poznata depalatalizacija *l̂* i *n̂* (takva pojava se ne spominje u opisu Moguš 1966. U tom su radu posebno konsonantizmu posvećene stranice 36-43).

¹⁰ Iz usmenog razgovora s Marijom Klenovar 30. kolovoza 2006. Ivan Haralampiev u knjizi *История на българския език* piše o depalatalizaciji zubnih sonanta: „Най-рано е отразено затвърдяването на съгласните *р̂*, *л̂* и *н̂* в именни и глаголни окончания, напр. ... ТВОРЖ (Зогр. ев.), ... ИСПЛЪНЖ (Сав. кн.), ... ВЕСЕЛЖ СЪ (Асем. ев.) и др. ... Подобни примери се срещат и в писмените паметници от среднобългарския период.“ (Мирчева i Харалампиев 1999: 82).

braniti
hraniti, se
-straniti (pro-, raspro-, upro-, u-)
naspodobniti
navodniti se
učudniti
sledeniti
očr̂vleniti
okameniti se
pomeniti
peneniti
okrêpeniti
-koreniti, se (is-, vs-, v-)
ženiti se
cêniti, se
lêniti se
plêniti
mêniti 1, se
mêniti 2
obrêmeniti
osêniti
vzdr̂hniti
činiti (se)
vačiniti se
-ediniti (u-, s'-, v'-)
vdêdiniti
hiniti
posiniti
usumniti, se
ot'mniti
goniti
uzakoniti
-kloniti se (nad-, pod-, prê-, pri-, po-, s-, ras-, vs-, ot-, u-)

-sloniti se (na-, pri-)
roniti
zvoniti
kruniti, se
koruniti
poskruniti
oplûniti
-ravniti (u-, iz-, vz-)
mľniti se
pľniti, se
vľniti se
m'niti se
čġniti se
skvrġniti se
tġniti se

U toj skupini glagola sljedećih 10 AMG ima barem jedan leksički glagol s oblikom 1. lica jd. koji je potvrđen u korpusu barem jednom: *braniti – vzbranû, hraniti – hranû, pomeniti – vspomenû, lġniti – oblġnû, ċiniti – ċinû, goniti – razgonû, -kloniti – poklonû, pľniti – ispl'nû, skvrġniti – oskvr'nû, tġniti – ist'nû*.

I tu je upotreba grafema **û** u 1. licu jd. dosljedna, ali u građi ima i nekoliko iznimaka. Primjeri su grafijske nedosljednosti rijetki, ali ih ima nešto više nego kod *-li-* glagola:

Upotrijebljen je grafem **u** umjesto **t** u 1. licu jd.: **vzbranu** *Lobkovicov Psaltir* (usp. **vzbranû** u *Frašćićevu* i *Pariškom psaltirima*, u *Klimantovićevu zborniku-obredniku* i u *Pariškom zborniku*), **hranu** u *Petrisovu zborniku* (usp. **hranû** – često), **prġmġnu** u *Petrisovu zborniku*, **uċinu** u *Brevijaru Vida Omišljanina* (2 puta: list 445 i list 446, oba primjera iz biblijske lekcije), u *Fatevićevu zborniku* i u *Zborniku u Berċićevoj zbirci* (usp. **uċinû** *Novljanski drugi brevijar*, *Grško-viċev zbornik*, **ċinû** *Oksfordski zbornik*; *Žgombićev zbornik* ima hrvatski oblik *uċinim*), **isplġnu** u *Lobkovicovu psaltiru* (usp. **ispl'nû** - mnogo), **oskvr'nu** u *Lobkovicovu psaltiru* (usp. **oskvr'nû** u *Pariškom* i *Frašćićevu psaltirima*), **istnu** *Lobkovicov psaltir*, **ist'nu** *Brevijar Vida Omišljanina* (list 433 – biblijska lekcija u dijelu brevijara koji nije prepisao Vid, nego drugi pisar toga brevijara. Taj dio prema Josipu Hammu (1958: 134) zapoċinje na listu 389. O tom pisaru

Milan Mihaljević (1997: 135) nakon analize drugog dijela *Brevijara Vida Omišljanina* zaključuje da je: „pisac toga dijela bio manje vješt u pismu i jeziku, a pojedine je dijelove pisao i vrlo nemarno.“

Kao što vidimo, ne samo u grafiji 1. lica jd. li-glagola, već i ovdje u grafiji ni-glagola *Lobkovicov psaltir* izdvaja se brojnim primjerima s nepravilnim pisanjem, tj. neoznačavanjem u pismu palatalnoga zubnog sonanta koji postoji u fonološkom sustavu HCS jezika. Za sada on prednjači među liturgijskim tekstovima u toj nedosljednosti (koja se pojavljuje još samo u *Brevijaru Vida Omišljanina*, i to u našoj građi samo tri puta, sva tri u drugom dijelu). Već je poznato da se i po nekim drugim grafijskim osobitostima *Lobkovicov psaltir* ističe nepridržavanjem crkvenoslavenske norme. Milan Mihaljević (1991: 60) navodi da je u proučenom dijelu *Lobkovicova psaltira* pronašao samo ekavske refleksije *jata*, i da se „ê u ovom kodeksu vrlo često upotrebljava, bez ikakve pravilnosti, i za iskonski e.“ U nedavnom se istraživanju Marinke Šimić (2006:256) iznose i broječni podaci o tome: etimološki se *jat* u korijenu riječi u *Lobkovicovu psaltiru* čuva samo u 61,2 % riječi proučenoga dijela teksta, a u *psaltiru* iz *Akademijina brevijara* u istom dijelu teksta u 99,5 %, a u *Pariškom psaltiru* u 97,4 % riječi.

Htjela bih posebno skrenuti pozornost na jednu bitnu razliku između azbuke i hrvatskog latiničnog pisma (suvremenog ili starijih) koja se tiče označavanja/ neoznačavanja palatalnosti *l*, *n* ispred fonema *u*. Kako se u latiničnom pismu neovisno o palatalnosti uvijek upotrebljava grafem **u**, a razlika se izražava kod pisanja samih sonanta *l* i *n* (nekim nadrednim ili podrednim znakom ili se iza **l**, **n** piše **y** ili **j**, ili se ispred **l**, **n** piše **g**)¹¹, u tom slučaju, ako je izostavljeno takvo dodatno označavanje, puno je lakše pretpostaviti običnu „nesabranost“, „nepažljivost“ pisara jer upravo je to *ispuštanje* jednog znaka. Drugačija je situacija u azbuci gdje je ta informacija sadržana u grafemu koji slijedi iza **l**, **n**, tj. **u** ili **û**. Od slučajne nepažnje koja se može dogoditi svakome razlikuje se slučaj kada pisar između dva grafema - **u** i **û** (potpuno različita u glagoljici: **ѳ** i **Ѵ**, ne kao u transliteraciji, gdje su **u** i **û** vrlo slični) – svjesno bira grafem **u** (**ѳ**).

Naravno, ostaje još i objašnjenje da nedovoljno iskusan pisar, iako je izgovarao palatalne i nepalatalne foneme *l* i *n*, nije bio naviknut, tj. nije osjećao potrebu takvo svojstvo (palatalnost) označavati u pismu, pa mu je dovoljan bio i grafem **u**; pogotovo što ga je na takav odnos moglo naučiti redovito neoznačavanje palatalnosti tih fonema kada je iza njih *a* ili *e*.¹² Eduard Hercigonja (1977:

¹¹ O bilježenju palatalnih fonema *l̃*, *ñ* u staroj hrvatskoj latinici v. Moguš 1982.–1983.

¹² Ovo objašnjenje ne može biti primijenjeno na *Lobkovicov psaltir* jer u njemu osim neobilježavanja palatalnosti *l* i *n*, ima i puno potvrda za hiperkorektno obilježavanje palatalnosti.

81) iznio je pretpostavku da je neoznačavanje palatalnosti sonanta *l* i *n* ispred prednjojezičnih vokala „u glagoljici neliturgijskih spisa moglo biti prošireno i na pozicije ispred ostalih vokala.“ Stjepan Damjanović (1984: 54) na sljedeći način opisuje opće stanje s pisanjem palatalnih sonanata *l̂* i *n̂*: „Grafija kojom su se fiksirali *l'* i *n'* već je u kanonskim spomenicima nedosljedna. Tu će nedosljednost hrvatskoglagoljski tekstovi baštiniti, a bit će ona podržana i raznolikom govornom situacijom na čakavskom (čakavsko-kajkavskom) području.“

Kod osnova na *-li-* i *-ni-* zabilježen je određen broj odstupanja od jasno vidljive HCS grafijske norme (tj. obilježavanja u pismu palatalnosti *l̂* i *n̂* pomoću grafema *û*). S jedne strane razumijemo da glagoljaši dosljedno obilježavaju palatalnost *l* i *n*, jer imaju palatalne *l̂*, *n̂* u svom materinjem jeziku, pa im to nije nešto strano i zato nije teško. No ipak se pitamo zašto onda ima i određen broj izuzetaka, tj. u nekim se tekstovima katkad ipak nađe pokoje tvrdo *l*, *n* (tj. sa slovom *u* iza njega); više takvih primjera zabilježeno je za *-ni-*osnove.

Pri proučavanju obilježavanja palatalnosti *l* i *n* ispred *u* u 1. licu jd. važno je uzimati u obzir morfološku poziciju i stanje u starohrvatskom jeziku tog razdoblja. Bitna je razlika između grafije *lu* / *lû*, *nu* / *nû* u oblicima acc.sg. imenica tipa *volû* – *volu* gdje su glagoljaši i u svom materinjem jeziku izgovarali palatalne *l̂*, *n̂*¹³ i u 1. licu jd. glagola, naprimjer *braniti branû* – *branu*, gdje su glagoljaši, iako su inače u fonološkom sistemu svog jezika imali palatalni *l̂*, *n̂* izgovarali tvrdu osnovu (*bran-i-m*), i gdje je trebalo znanje crkvenoslavenske gramatike da bi se fiksiralo ispravno palatalno *n̂*: *branû*.

Za ovaj gramatički položaj jedno je od mogućih objašnjenja to da su glagoljaši za 1. lice jd. u svojem jeziku imali već gramatički morfem *-m* (kao rezultat analogije s vrlo frekventnim atematskim glagolima i težnje unifikaciji osnove u prezentskoj paradigmi) koji se spajao, kao i svi ostali prezentski oblici, s tvrdom varijantom prezentske osnove plus neterminalni sufiks *-i-*. Znači, morfem *-u* s morfonološkim mehanizmom palatalizacije prethodnog suglasnika bio je za glagoljaše nešto što su stekli obukom, obrazovanjem. Pretpostavljam da je od te dvije, nove i za njih strane (ali uglavnom dobro naučene, usvojene) gramatičke informacije, hijerarhijski na prvom mjestu po značajnosti bila morfološka informacija da za jedan csl. tekst mora biti uzet za oblik 1. lica jd. morfem *-u* (a ne *(-i-)-m'*) i to su oni praktički uvijek imali na umu. Na dru-

To znači da se u tom slučaju ipak radi o nerazlikovanju palatalnog i nepalatalnog fonema, čemu je razlog najvjerojatnije depalatalizacija fonema *l̂* i *n̂* u lokalnom govoru prepisivača tog psaltira ili predloška.

¹³ J. Vince (1981: 15) proučila je upravo rječničku građu imenica, i njezin je zaključak da se u nekim oblicima (acc.sg. imenica ženskog roda *volû*, dativ sg. imenica muškog roda *kralû*) dosljedno označuje palatalnost *l*, *n* ispred *u*.

gom je mjestu u toj hijerarhiji dolazila morfonološka informacija o tome da taj gramatički model 1. lica jd. u crkvenoslavenskom uključuje i mehanizam koji palatalizira prethodni suglasnik, ili, drugim riječima, diktira odabir palatalne varijante prezentske osnove. To je njima katkad (rijetko) promaklo, što nije tako čudno, kad u jeziku kojim su govorili nije bilo potrebno o tome razmišljati, jer nije bilo dviju varijanti osnove: nepalatalna (u većini oblika) i palatalna (u samo jednom obliku), već je prezentska osnova u svim oblicima bila tvrda. Ukratko rečeno, mislim da, kada su pisari zaboravljali „palatalizirati“ prezentsku osnovu u 1. licu jd., nije isključeno da su se oni u tom trenutku ravnali po svojem jeziku u kojem je osnova bila tvrda i u 1. licu jd., a ne samo u središnjim oblicima i 3. licu množine.

I inače je poznato da su se pisari u morfologiji puno čvršće pridržavali crkvenoslavenske norme, nego u fonologiji (a morfonologija je kao prijelazna razina negdje na pola puta): „The influence of the vernacular was less intensive in morphology than in phonology. Thus, the diversity between codices on this level is smaller, and in most cases the forms differ from OCS only in their phonetic / phonological shape, due to the sound changes ...“ (Mihaljević i Reinhart 2005: 52–53).

Četvrta je moguća pretpostavka da obilježavanje palatalnosti fonema *l̃* i *ñ* ispred *u* u 1. licu jd. nije fonološki problem (kao što je to slučaj, naprimjer, s grafijom *r* koja je stoga provedena striktno i homogeno), nego je morfonološki problem – ona je vezana za određeni morfološki položaj.

Daljnja proučavanja ovog problema, statistička istraživanja, uključenje građe drugih glagolskih razreda, razmatranje drugih fragmenata gramatike navedenih spomenika i usporedba dobivenih podataka s poznatim podacima iz povijesne dijalektologije itd. pomoći će baciti dodatno svjetlo na svaku od te četire pretpostavke i omogućiti nešto preciznije zaključke o tome koja je od njih vjerojatnija. Ali u svakom slučaju jasno je da razlozi tom otklonu mogu biti i različiti, ovisno o vrsti i vremenu nastanka tekstova. Stupanj vjerojatnosti svake od te četire hipoteze ovisi o tome radi li se o liturgijskim tekstovima iz zrelog razdoblja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika ili o neliturgijskim tekstovima – zbornicima 15./16. stoljeća.

Opisani pravopisni otkloni kod pisanja oblika li-osnova i ni-osnova zbog maloga broja ne mogu utjecati na zaključke tako da slika u cjelini odgovara staroslavenskoj. U 1. licu jd. nalazimo osnovu na palatalni zubni sonant *l̃*, *ñ* a to znači da su staroslavenske alternacije *l ~ l̃* i *n ~ ñ* sačuvane.

Valja na kraju zaključiti da se jedinstveni morfonološki model palatalizacije zubnih sonanata koji je obuhvaćao u staroslavenskom tri homogene alterna-

cije $r \sim \acute{r}$, $l \sim \acute{l}$ i $n \sim \acute{n}$ raspao u HCS u dva odvojena modela: 1) kod osnova na *-ri-* okrnjena osnova ne varira, već u svim oblicima završava na tvrdi suglasnik: *tvoriti – tvorû, tvorîši*; 2) osnove na *-li-* i *-ni-* koje kao i u staroslavenskom imaju u prezentu dvije varijante okrnjene osnove, u 1. licu jd. meka, a u ostalim oblicima tvrda, tj. u prezentu pokazuju alternacije $l \sim \acute{l}$ i $n \sim \acute{n}$: *hvaliti – hvalû, hvalîši, braniti – branû, braniši*.

Hrvatskoglagoljski tekstovi spomenuti u članku

Amulet, 15. st., BAV, Vat. Slav. 11.

Bašćanski pergamentni ostrišci (Premudini ostrišci), 12. st.

Brevijar Vida Omišljanina, 1396, Beč, ÖNB, Cod. slav. 3.

Grškovićev zbornik, 16. st., HAZU, VII 32.

Fatevićev zbornik duhovnog štiva, 1617, HAZU, IV a 124.

Frašćićev psaltir, (Psalterium Vindobonense), 1463, Beč, ÖNB, Cod. slav. 77.

Klimantovićev zbornik-obrednik, 1501-1512, Zagreb, Samostan franjevacâ III. reda, „Sv. Ksaver“

Korizmenjak Kolunićeva zbornika, Kolunićev zbornik, 1486, HAZU, III a 51.

Lobkovicov psaltir, 1359, Prag, SK (Lobkovická knihovna), XXIII G 67.

Novljanski drugi brevijar, 1495, Novi Vinodolski, župni ured.

Oxfordski zbornik, 15. st., Oxford, Bodleian Library, Ms. Canon. Lit. 414.

Pariški psaltir, (Pariški kodeks), 14. st. Pariz, Bibliothèque Nationale, Slave 11.

Pariški zbornik, 1375, Pariz, Bibliothèque Nationale, Slave 73.

Petrisov zbornik, 1468, Zagreb, NSB, R 4001.

Splitski fragment misala, početak 13. st., Split, Kaptolski arhiv, br. 468.

Tkonski zbornik, prva četvrt 16. st., HAZU, IV a 120.

Vatikanski peti brevijar, sredina 14. st., BAV, Borg. illir 5.

Vatikanski šesti brevijar, sredina-treća četvrt 14. st. (1379?), BAV, Borg. illir 6.

Zbornik u Berčićevoj zbirci br. 5, 15. st., Санкт-Петербург, ГПБ, ВѢ5.

Zbornik duhovnog štiva, kraj 15. st., HAZU, IV a 48.

Žgombićev zbornik, 16. st., HAZU, VII 30.

Literatura:

DAMJANOVIĆ, STJEPAN 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

ГАДЖИЕВА, СОФЬЯ 2006. Омонимия абстрактных морфологических глаголов (старославянский и хорватско-церковнославянский материал). *Slovo*, 54–55, Zagreb, 127–170.

- HAMM, JOSIP 1958. Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima. *Radovi Staroslavenskog instituta*, 3, Zagreb, 103–201.
- HERCIGONJA, EDUARD 1977. Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 15, Zagreb, 69–82.
- ИВАНОВА-МИРЧЕВА, ДОРА; ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ 1999. *История на българския език*. Велико Търново: Faber.
- LUNT, HORACE G. 1974. *Old Church Slavonic Grammar*. The Hague – Paris: Mouton.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 1997. Jezična slojevitost brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine. *Filologija*, 29, Zagreb, 119–138.
- MIHALJEVIĆ, MILAN 2002. *Slavenska poredbena gramatika. 1. dio: Uvod i Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- MIHALJEVIĆ, MILAN; JOHANNES REINHART 2005. The Croatian Redaction: Language and Literature. *Incontri Linguistici*, 28, Pisa – Roma.
- MOGUŠ, MILAN 1966. Današnji senjski govor. *Senjski zbornik*, godina II., Senj, 5–166.
- MOGUŠ, MILAN 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- MOGUŠ, MILAN 1982.–1983. O pisanju fonema *l* i *ń* u staroj hrvatskoj latinici. *Filologija*, 11, Zagreb, 93–98.
- NAZOR, ANICA 2005. *Lobkovicov psaltir: senjski glagoljski rukopis iz 1359. godine*. Zagreb.
- PANTELIĆ, MARIJA 1991. Senjski Lobkovicov psaltir iz 1359. godine. *Senjski zbornik*, godina 18., Senj, 109–128.
- REINHART, JOHANNES 1990. Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju. *Slovo*, 39–40, Zagreb, 45–52.
- РАЙНХАРТ ЙОХАННЕС; АНАТОЛИЙ ТУРИЛОВ 1990. Будапештский глаголический отрывок: древнейший славянский список жития Симеона Столпника. *Slovo*, 39–40, Zagreb, 37–44.
- Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. 2000. [i. e. 2002.] Sv. 1: a¹–vrěď. Glavni urednici Biserka Grabar ... et al. Zagreb: Staroslavenski institut.
- ŠIMIĆ, MARINKA 2006. Grafijske i fonološke osobitosti psaltira u Akademijinu brevijaru (III c 12). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 32, Zagreb, 249–267.

ŠTEFANIĆ, VJEKOSLAV 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Djela JAZU, 51, Zagreb: JAZU.

VAJŠ, JOSEF 1916. *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum*. Prag.

VINCE, JASNA 1981. Fonemi l, ŋ, j i njihova grafija u hrvatskoglagoljskim rukopisima. *Slovo*, 31, Zagreb, 15–21.

The morphonological model of palatalization of the dental sonants in the 1st person singular of the present tense in Croatian Church Slavonic

Summary

The article discusses the morphonology of the verbal stem in the present tense paradigm based on the data of Croatian Church Slavonic (CCS) verbs with the basic stem ending in *-i-* with the preceding dental sonant: *r, l, n* (e. g. *tvori-ti, moli-ti, brani-ti*). All the verbal lexemes of that type found in the corpus of the *Dictionary of Church Slavonic of the Croatian redaction (Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije)* are taken into consideration: 83 *ri-*verbs, 110 *li-*verbs and 127 *ni-*verbs and their present tense forms. In Old Church Slavonic the verbal stem of these verbs is truncated in the present tense paradigm (i. e. the suffix *-i-* is truncated) and appears in two variants: in a palatal variant (in the 1st person singular) and in a non-palatal (in all other forms); so in the present tense paradigm the alternations *l ~ ĺ, n ~ ŋ i r ~ ř* are found. In the CCS texts the most innovative are *ri-*verbs. Since in Croatian the phoneme *ř* was depalatalized, *ri-*verbs had not preserved the OCS morphonological pattern: The CCS data do not show the OCS alternation *r ~ ř* and the variation of the stem in the present tense paradigm (the truncated stem in all person-number forms ends in a non-palatal consonant). Although *li-*verbs and *ni-*verbs have preserved the OCS morphonological pattern, but the CCS texts testify a certain number of deviations from the pattern. Some of the scribes in rare cases used the letter **u** instead of **û** after the letters **l, n** in the 1st person singular (e. g. *molu, branu* instead of *molû, branû*). The author of the article suggests various possible explanations of the mistake and determines to what degree the phenomenon is characteristic of certain CCS texts.

Ključne riječi: morfonologija, glagolska osnova, prezent, hrvatski crkvenoslavenski jezik, pravopis

Key words: morphonology, verbal stem, present tense, Croatian Church Slavonic, orthography